

Yıl : 1955

M. ZEKİ ORAL
KİTAPLIĞI

Cilt : IV, Sayı : III-IV

İLÂHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ

ANKARA ÜNİVERSİTESİ İLÂHİYAT FAKÜLTESİ TARAFINDAN
ÜÇ AYDA BİR ÇIKARILIR

İLÂHİYAT FAKÜLTESİ KİTAPLIĞI
Ayniyat No.:
Yer No. 5840/4

III - IV

1955

Bu eser
MEHMET ZEKİ ORAL'ın
A. Ü. İlahiyat Fakültesine
armaganıdır

KÜLTÜR MATBAASI—ANKARA

1957

İÇİNDEKİLER

Sayfa No:

+ Prof. Dr. HAMİDULLAH	: Hz. Paygamber Zamanında Hadisin Tedvini Çev. Nafiz Danışman	1
ROBSON, James	: Sahih-i Müslim Nüshalarının Rivayeti Çev. Talât Koçyiğit	8
Prof. H. K. Sherwanı	: Gazzâlî'ye Göre Nazarî ve Tatbikî Siyaset Çev. H. G. Yurdaydın	21
Prof. YETKİN, Suut Kemal	: Beylikler Devri Mimârî'sinin Klâsik Osmanlı Sanatını Hazırlayışı	39
Doç. Dr. ÇAĞATAY, Neş'et	: Samiler-araplar ve Güney arabistan Devletleri	44
Hayri, Settar	: İslâm Mimârîsi... Çev. Nermin Sinenmoğlu	68
+ Prof. HAMİDULLAH	: Roma Kanunu ile İslâm Kanunu Arasındaki Münasebetler... Çev. Nafiz Danışman	75
ÖNDER, Mehmet	: Mevlânâ'nın Giyim Şekli ve Elbiseleri	79
Prof. Dr. ÜÇOK, Coşkun	: Bir Tenkide Verilen Zoraki Bir Cevap Hakkında	84
Prof. ÜLKEN, Hilmi Ziya	: Gazzâlî ve Felsefe	98
BİBLİYOGRAFYA	:	
Prof. TANCÎ, Muhammed	: Kitab'ul-ibane an mezhebi ehl'i-adl.	122

BİBLİYOGRAFYA

Abbad oğlu İsmail Sahib'in, Kitab'ul-ibane an mezhebi ehli-adl, (Adl ehlinin mezhebini açıklayan kitab)1. Necef Baskısı H. 1371. M. 1952

Abbad oğlu Sahib -müellif olduğu sabitse- dördüncü hicri asrın (326-385) ünlü bayraktarlarından biri olup iyilik ve kötülükleri (1) insanlar tarafından sayılıp döküldükten sonra tanıtılmaya muhtaç olmayan bir şahsiyettir. İtikadının ne olduğuna işaret etmekte olan bu risale tikaddaki mezhebi ile ilgilidir. Bu risaleyi kendi mezhebini açıklamak, müdafaa etmek ve hasımlarınınkini çürütmek ve tenkid maksadiyle yazmıştır. Bu ilgiyi -tehlikesine rağmen- risaleyi yayınlayan hiç hissetmemiştir.

Kaynaklar, Sahib'in babasının bilgin, faziletli olduğunu, Kur'an hükümleri hakkında yazdığı iyi bir eserde mutezile (2) mezhebini müdafaa ettiğini söylediği gibi Sahib'in mutezile imamlarından (3) Basralı Ebu Abdullah'dan imanla birlikte ilim aldığını zikrediyor. Böylece Sahib babasının ve hocasının mezhebi üzerinde yetişerek mutezili (4) olmuş, mutezile (5) kelâmcılarının sözlerinin tesiri altında kalmıştı. Ehli sünnetten ziyaretine gelenlerle kendi mezhebi üzerinde münakaşa ederdi (6).

Sahib'in ziyaretine gelen âlimlerin bazan arzularında muvaffak olamayışları mezhebine muhalefetleriyle ilgilidir. Belhli Ebu Hasan Şakıkî'ya: «(adalet ve tevhidi) tercih edersen sana bolluk ve kolaylık gösteririz. Eğer (cebir'de) kalırsan seni incitmekte bir beis yoktur» (7) demişti. Mutezilenin tasavvur ettiğine göre, adalet ve tevhid mutezilenin mezhebi, cebir ise sünnilerin mezhebidir.

Mezhep bağı onun yanında en çok geçerli olan iltimaslardan biridir. Onunla atıyye, rütbe -memurluk- ve af ümit edilir. Etrafındakilerin çoğu mutezili idi. Muhammed oğlu Isfahanlı Ebu Feth Mensur açıktan açığa mutezili olup ehli sünnetten Ebu'l-Hasan Eşariye uyanları kötüleme hususunda bir eser yazmıştı (8). Mutezilenin büyüklerinden arkadaşı Kadı Abdülcebbar'ı Cibal ve Hemedan (9) kadılığına tayin etmiştir. Sahibin meclisine devam eden Merzibanlı Ebu Abdullah da mutezili idi (10).

(1) Ebu Hayyan Tavhidinin «iki Vezirin Eksiklikleri», Abbad oğlu, Amid oğlu risalesi, Yakut'un İrşad el Erih'inde bu risaleden parçalar vardır.

(2) Yakut 2/274.

(3) İbnî Teymiye Fetvaları 5/92.

(4) Vefeyat 1/94, Meahid 2/157.

(5) Yakut 2/276.

(6) Yakut 2/293, İbnî Teymiye Fetvaları 5/92. Sahib, Zeydiyye mezhebi şillerindenci, Zeydiyye diye bir kitabı vardır. Yakut 2/276, 215. Bu risalede şillîği bahsi gelecektir.

(7) Yakut 2/329.

(8) Yakut 7/189.

(9) Yakut 2/314, 335 Meahid 2/155.

(10) Elbidaye ve'n-Nihaye 11/314.

Elimizde mutezile mezhebi hakkında yazılmış kelâma dair bir risale vardır. Bu, mutezililerden birinin eseridir.

Mutezilenin -islâm düşüncesine yön veren, islâm çevresinde akla hürmet edilmesini başışlayan, onu yücelten islâm mezhebi- fikir ve mezheplerini ehli sünnet âlimlerinin yazdığı kelâm ve mezhep kitaplarından öğreniyoruz. Halbuki onlar mutezilenin fikirlerini tenkid ve reddetmek için nakletmişlerdir. Mezhep hasımlığının fikirleri nakletmedeki rolünün ehemmiyeti bazan azalır ve bazan da ana hatlarını silecek surette onları hedeflerinden çevirir (11). Bu tehlikeli rollerin ehli sünnet ve mutezilede aynı derecede olduğunun örneklerini bu risalede göreceğiz.

Bundan dolayı mutezilenin herhangi bir eserinin bize ulaşması çok önemlidir. Çünkü biz mutezile mezhebini hasımlarının anlattıkları gibi değil, kendilerinin mezheplerini halka nasıl sunmak istediklerini öğrenmek isteriz.

Bu risalenin temeli mutezileye göre «tevhid (12), adalet (13), va'd, va'id (14), iki mertebe arasında orta bir mertebe (15), iyiliği emretme, kötülüğü menetme (16)» olan beş esas üzerine kurulmuştur. Risalenin konuları bu beş asıl üzerine cereyan etmektedir. Emr bil-marui-iyiliği emretme-, nehy anil-münker-kötülüğü menetme -bu asıllardan biri olarak- bu risalede durumu aslıdır. Ama risaleyi neşreden «bu kitapta iyiliği emretme, kötülüğü menetme ve imamlik bahislerine ait olan bahislerin maksatsız olduğu açıktır, yoksa şerh ve izahtan gaye sadece isimler ve sıfatların mevzuudu» sözü yanlıştır. Bu yanlış müellifin mezhebini ve kelâmcıların kelâm kitaplarını tertipte kullandıkları metodu bilmemekten doğmuştur.

Kelâm âlimlerinin müdafaa ettiği mevzular umumiyetle kelâm kitaplarının çerçevesini çizmiştir. Tertip ve konuları bakımından hemen hemen birdir, ayrıldıkları yer bu konuları arz etmek ve anlatmak olup bu ise müellifin mezhebine tâbi olur. Bunun için bu risalenin konuları -kelâm kitaplarının çoğuna benzeyerek aşağıdaki şekildedir.

I

Tek bir yaratıcısının zarurî olarak var olmasını icabettiren âlemin oluşunun isbatı hususunda müellif -ve her islâm kelâmcısı- âlemin (17) kıdemini söyleyen tabiatçılar, bu âlemin (18) bir yapıcısı olduğunu inkâr eden ataletçiler ve bu âlemin (19) iki ilahı olduğunu sanan seneviye mezhepleriyle karşılaştığı gibi hristiyanlarda (20) da teslis fikri ile karşılaşır ve hepsini reddetmeğe mecbur olur.

(11) Eşari'nin Makalâtul İslâmiyyin'inin önsözü.

(12) Risale s. 11.

(13) Risale s. 17.

(14) Risale s. 23.

(15) Risale s. 24.

(16) Risale önsözü s. 8.

(17) Risale s. 9.

(18) Risale s. 9.

(19) Risale s. 10.

(20) Risale s. 10.

II

Bu âlemin yaratıcısının Kur'anda zikredilen sıfatları vardır. Bu sıfatlar bahsinde müellif iki yol tutmaktadır. Birincisi Allahın sıfatları olduğunu inkâr eden sözde feylesof olanları reddetmek. İkincisi: İnsana her hangi bir suretle benzemeyi nefyederek Allaha sıfatlar isbat etmek (21). Allah zatiyle âlim, zatiyle kâdir ve zatile diri, işitici ve görücüdür gibi. İştikak -türetme- yoluyla Allaha (kudret irade, hayat, işitme, görme ve söyleme) sıfatlarının ezeli olduğunu isbat eden ehli sünnet mezhebini -benzetici, müşebbihe diyerek ilerlemiş- (22) reddetmekten kendini alamamıştır. Diğer mutezililerin nefyettiği gibi o da Allahın yanı sıra ondan başka bir kadimin olmasını nefyeder. Ehli sünnetin isbat ettiği bu son yedi sıfat mevsufları ile beraber kadimdir. Bunları isbat -Allahtan başka birçok kadimlerin olmasına götürür- müstağni olan Allahın bu sıfatlara muhtaç olduğunu gerektirir. Müellif: «Müşebbihenin (benzeticiler); bilmek için ilme, kadir olmak için kudrete muhtaçtır. Eğer onlar olmasa âciz ve cahil olurdu. O gözle görür ve kulakla işitir (23) dediği gibi değildir» demektedir (24). Mutezilenin kendilerini tevhid ehli diye adlandırmalarına sebep olan ve Allahın tevhid sıfatını gerçekleştirdiğine inandıkları bu son yedi sıfatın nefyedilmesi, Allahı mahlûkata benzetme ve hami vereni diğer meselelerle alâkadardır. Müellif, kuruntuları ortaya koyacak şeyleri mutezilenin uygun göreceği şekilde gidermeyi üzerine almıştır.

III

Adalet ve Allahı bununla tavsif etmek ve onu zulüm sıfatından tenzih etmek meselesi de (kaza ve kader) meselesine bağlıdır. Bu meselede ehli sünnet ve mutezilenin fikirleri arasındaki gedik büyüktür. Ehli sünnete göre insana kudret isbat eden ve ezeli kaderi nefyedene kaderci denir. Bu hususta «kaderciler bu ümmetin mecusileridir» mânasında bir hadisrivayet ederler. Kaderci ile mecusî arasındaki benzerliğe gelince: mecusiler, aydınlık ve karanlık ilahları (diye iki ilaha) inanırlar. Kaderciler de: insana müstakil bir kudret isbat ettiklerinden iki yaratıcı kabul etmiş olurlar.

Burada müellif «eğer (Allahtan kötü takdirleri nefyedene kaderci demek) doğru olsaydı hıristiyanlaşmayı nefyedene hıristiyan ve yahudileşmeyi nefyedene yahudi denmesi doğru olurdu (25)». Sonra «eğer, siz onu kendinize benzettiniz, bir şeyi kendine isbat eden onu kendine nisbet edenden ona daha layıktır, derlerse, cevabımız, aramızdaki münakaşa kâdir olduğumuz hakkında değildir. Münakaşamız kötü kaderlerin Allaha isbatı ve onlardan münezzehtir olması hususundadır (26)». Kaderci sıfatı onu nefyedenden ziyade onu isbat edene yakıştır. Bunun için müellif ehli sünnete kaderci demiştir. Burada risaleyi neşreden yapılmış ve müellifin sözündeki kaderci'yi Bağdadî'nin (Fark)ında adı geçen kaderci zannederek haşiyede mânasız şeyler yazmıştır (27).

(21) Risale s. 10.

(22) Risale'yi yayınlayan Müşebbihenin tefsirinde yanılmıştır. Bağdadî'den naklettiği haddi zatında doğrudur. Burada müellifin sözünü onunla tefsir etmesi yanlıştır.

(23) Mutezilenin ehli sünnet mezhebini bu şekilde tefsiri ve onları bu yolca ilzamı yukarıda söylediğime canlı delildir ki nakil mezhebe muha'if olursa nakil tehlikelere maruz kalır.

(24) Risale s. 10.

(25) Risale s. 22.

(26) Risale s. 23.

(27) Risale s. 18.

Müellif adalet bahsine dönüyor ve ehli sünneti -kaderci- red için (Allah) insanların fiillerini yaratmış olsa ne insanları onlardan menetmesi ve ne de onları yapmalarını emretmesi caiz olurdu (28). Çünkü insanın kudreti alınmış oldukça ona emretmenin ve onu menetmenin bir faydası yoktur. «Nitekim âzalarını uzatma veya kısaltmaları için onlara emretmek doğru olmadığı gibi, zira onları istediği şekilde (kendi) yaratmıştır». «Fenalıklar Allahtan geldikçe insanı ilzam etmeğe delil yoktur. Hem Allah ve hem insandan olursa ikisinin ortak oldukları işte sadece birinin azablanması zulüm olur. (29)». Allah insanın fiillerini takdir eder ve yaratır deyince Allahın adaletinin vücudu kalmaz. Mahlûkun bir işi yapmakta ki kudreti -kendine takdir edilmiş olduğu halde- alınırsa yaptığına karşı onu cezalandırmak adaletsizlik olur. Bu ilahi adalet, fiillerinde serbest ve kadîr olduklarını yaptıkları zaman, bütün mahlûkatı ihata eder.» İyi işlerimiz Allahtandır dememiz, onları Allah yapmış mânasına değil, bilâkis, onandır sözü, onları yapmak için kudret verdi, onları yapmaya davet etti ve yapılmalarını emretti mânasındadır. Fenalıklar ondan değildir, çünkü onlardan menetmiş ve yapanları tehdit etmiştir». Fenalıklar şeytandandır, dememiz; onlara teşvik edip sapıtmaya sebep (30) oldu mânasındadır. Adalet bahsine bağlı hidayet ve dalâlet (31), gücü yetmeye ceği (32) ile teklif gibi birçok meselelerde müellif kendi mezhebine göre mücadele ediyor.

Müellif, insanların din ve dünya işlerinin doğru gitmesi için Peygamberler gönderme ve peygamberliğin isbatından bahsederken peygamber gönderilmesini inkâr (33) eden Brahmaniyye ve Hz. Muhammedin peygamberliği hakkında münakaşa edip onu kabul etmiyen yahudi ve hıristiyanları reddetmektedir.

Allah, insanların iyi işlerini mukâfatlandıracağına ve emirlerine aykırı hareket edenleri cezalandıracağına dair verdiği söz elbette vuku bulacak ve ondan dönmeyecektir İyilik yapan Allahın sevabına, kötülük yapan da azabına (34) erişecek, büyük günah işleyen günahından tevbe edip dönmezse (35) ebedî cehennemde kalacak, Haksız yere adam öldüren, mal çalan, yolcuları korkutan -yol kesen-, içki içen, bunların hepsi Kur'anın şehadetiyle (36) cehennemlik olup orada daimi kalacaklardır.

Müellif bu sözünü, peygamberimizin ümetine şefaath meselesine bağlıyor ve diyor ki: Mutezile bu şefaathin mevcudiyetine inanıyor ve ona teşvik ediyor. Fakat bunun yalnız Allahın razı olduğu salih müminlere mahsus bulunduğunu kabul ediyor. Çünkü Kur'anda «ancak razı olduğuna şefaath ederler (37)» mânasında âyet vardır. Seçtiği ve razı olduklarına şefaathin mânası daha ziyade ihsan ve bağışta

(28) Risale s. 19.

(29) Risale s. 19.

(30) Risale s. 20.

(31) Risale s. 21.

(32) Risale s. 22.

(33) Risale s. 16.

(34) Risale s. 18.

(35) Risale s. 23.

(36) Risale s. 23. İnşikak suresi 2, 3. Nisa suresi 95.

(37) Enbiya suresi 28, 29.

bulunmaktadır. Görüyoruz ki insanlar suçlu olmadıkları halde, kendilerine bağıştı bulunulması için, hükümdar nezdinde şefaathı ararlar. Allah Kur'anda, teybe eden müminleri af edeceğini ve onlara sevap vereceğini, va'd etmişken -ki va'dinden dönmeyen- arşı yüklenen melekler (38) onlar için yine af dilerler. Bunu onlara daha fazla sevap verilsin ve ikram edilsin diye yaparlar (39). Ama zalimlere gelince, mutezile, Kur'an «zalimlerin sözü geçer bir dost ve şefaathı yoktur (40)» dediği için şefaathı onlara şamil olmadığını kabul ederler.

Müslümanların büyük günah işleyenler hakkında türlü düşünceleri vardır. Mürcie -müellif ehli sünneti de kasediyor- büyük günah işleyen mümindir, iman etmesiyle itaat, ve günah işlemesiyle isyan etmiştir. Hariciler ise «günahıyla beraber yine kâfirdir» demektedirler.

Müellif -mütazelinin mezhebinde olarak- mürcie (ehli sünnet) nin dediği gibi, büyük günah işleyen mümin değil, haricilerin kabul ettiği gibi de kâfir değil, imanla küfür arasında bir mertebededir, demektedir.

Mümin, imanile nail olduğu övme ve ikrama, övülmeye müstehak olduğu iman sıfatını kaybeden büyük günah sahibi erişemez. Bununla beraber müslüman muamelesi görür ve, müslümanlar arasında yaşayan gayrı müslimler gibi şeriat onu cizye vermeye zorlamaz. Bu cizyeyi vermekten imtina ettiği zaman da onunla harp edilmez. O halde, o isyan etmesiyle kâfir derecesine düşmemiştir. Bunun için ona ne mümin ve ne de kâfir denemeyeceği bir mertebededir ki Kur'anın dediği gibi ona fasık (41) denir. İşte fıkı imanla küfür arasında bir yerdir (42).

İyiliği emretme ve kötülüğü menetmeye gelince, -mütazelinin beş aslından biridir-, imkânı nisbetinde vacibtir. Sözle gerçekleşmesi mümkünse sözle, yoksa, gerçekleşmesine bilfiil çalışmalı, bu şekilde de gayeye ulaşılmazsa, bu aslı ve esası gerçekleştirmek için kılıca sarılmak caiz olur. Bu da «sizden iyiliğe, hayra çağırın, iyiliği emreden ve kötülüğü meneden bir cemaat olsun (43)» mânasındaki âyete göre hareket etmektir.

Müellif -kelâm kitaplarının yaptığı gibi- risalesine imamlık (halifelik) bahsi ile son verirken, ehli sünnetin Ebu Bekir, Ömer, Osman ve Ali) bu dört halifenin fazilet dereceleri hilafet sırasına göre olduğuna dair, sözlerini reddediyor. Burada müellifin mezhebinden bir kısım, daha meydana çıkıyor. Sahib, mutezililiğine rağmen şii oluyor. İbni Hallegan (44): müellifin, içinde Alinin faziletlerini ve

(38) Gafir suresi.

(39) Risale s. 24.

(40) Gafir suresi 19.

(41) Nur suresi 4, Hucurat 11.

(42) Risale s. 24.

(43) Al-i İmran 100.

(44) Vefeyat 1/94, Meâ'id et-Tansıs 2/157.

ona tekaddüm edenlerin halifeligini kabul ettiği imamlik (halifelik) adlı bir kitabı vardır» diyor.

Müellif -diğer mutezililer gibi- burada Aliden önceki halifelerin halifeligi hakkında kötü bir söz söylemiyor. Fakat daha faziletli meselesinden bahsetmektedir. Mutezili olmayan şii mezhebinin halifelik ve daha faziletli meselesine temas eder (45). «Açık bir nass ile halifelik kendi hakkı olan Ali b. Ebi Talib halifeligi takıyye -korkudan susmak- sebebiyle istememiştir.» sözlerinde onlarla münakaşa etmiştir. «Haşim oğullarının efendisi olduğu halde hakkı yerine getirmekte takıyye ona nasıl yakışır. Sa'd b. Ubade muhalefetini ilân ettiği zaman, muhacir ve ensarlarla vuruştığı zaman Ali'den daha kuvvetli miydi? Açık bir nass olduğu sözüne gelince, bu çürük bir sözdür. Müslümanlara halife olmak gibi mühim bir işte, milletten açık bir nassın kapalı kalması doğru olsaydı, altıncı bir namazın ve Ramazan ayından başka oruç tutulan bir ayın gizli kalması mümkün olurdu» diye müellif onları reddediyor (46).

Muhammed Tanci

(45) Risa'e s. 25.

(46) Risale s. 28.